

**THEATRUM LEGALE MUNDI.
ПРО КЛАСИФІКАЦІЮ ПРАВОВИХ СИСТЕМ¹**

Ч. ВАРГА

*доктор юридичних наук, член-кореспондент
Міжнародної академії порівняльного права,
почесний професор і директор-засновник
(Інститут філософії права
Католицького університету Угорщини),
почесний професор-дослідник
(Інститут правових досліджень
Академії наук Угорщини, м. Будапешт)*

1. Попередні зауваження

Театральна метафора з назви цієї статті, характерна для барокової епохи, належить Г. Лейбніцу, який 1667 р. вказав на потребу описати «театр права світу», що дійшов до нас, демонструючи: що більше розширюється розумовий світ людства протягом історії, то більш гострою є потреба у класифікуванні його складових елементів. Наприклад, в Англії К. Сен-Жермен ще 1531 р. вказав на відмінність між

романським	англійським
------------	-------------

правом, зазначивши також наявність кореляції в їх розвитку, і підкреслив, що природне право в останньому випадку відповідає розсудку (*reason*) в першому [44; 53]². Ще через сімдесят років, у 1602 р., У. Фулбек описав правовий світ таким, що виходить з трьох правових систем [19; 67], а саме,

англосаксонської	континентальної	канонічної
------------------	-----------------	------------

а ще через століття, у 1701 р., лорд Холт писав, що «принципи нашого права походять від цивільного права, і тому багато в чому вони ґрунтуються на тому самому розсудку» [31]. Ця формула відображає самосприйняття Європи раннього Нового часу, коли крім тих світів, що розташовані по обидва боки

¹ Попередні версії цієї статті опубліковані у: [64, с. 253–272; 65, с. 105–133; 74, с. 24–49]. Переклад з англійської О. Кресіна.

² Зазначає, що «в основі розвитку лежать потреби людини розумної» [6, с. 189].

Ла Маншу, помічався хіба що до певної міри вичерпаний вплив з боку папського престолу. Однак зазначений вище поділ є типологічно правильним і дійсним до сьогодні.

Ще майже через два століття, у 1880 р., Е.-Д. Глассон запропонував [20] трьохскладову класифікацію, в основу якої було покладено історичне походження, а саме виникнення права на основі

звичаєвого права варварів (Англія, Скандинавія, Росія)	римського права (Італія, Румунія, Португалія, Греція, Іспанія)	поєднання цих двох систем права (Франція, Німеччина, Швейцарія)
--	--	---

Ця класифікація, що в основному не спирається на існуючі досі й фактично домінуючі критерії, залишається гідною вивчення. У характерний для типології спосіб Е.-Д. Глассон, окреслюючи карту внутрішнього поділу Європи, вказує на особливе становище таких регіонів, як Скандинавія і Росія. Цікаво, що класифікація об'єднує правові системи Англії та Скандинавії в одну категорію, а системи Франції і Німеччини – в іншу, так що обидві ці групи відокремлені від спадщини римського права.

2. Пропозиції

Формування правової карти світу – шляхом класифікації різних правових систем відповідно до сталих с і м е й н и х характеристик, які знаходять своє вираження у їх головній місії, формі, структурі й моделі функціонування, – стало завданням порівняльного права ХХ ст., яке до того часу вже достатньо визріло, щоб стати справжнім рухом.

Коли ми уважніше придивимося до таких спроб, можна одразу побачити, що окремі одиниці у правовому розмаїтті виділяються від початку, ставляться в центр як постійні величини, викликають наш інтерес до створення цієї карти загалом, визначаючи типізацію всього контексту і остаточну орієнтацію. Коли карта буде повністю складена, інші одиниці буде приєднано здебільшого як додаткові, або як підтвердження розмаїття права, результатом чого буде скоріше неконкретний інтерес до віддалених країн (називаючи їх типи), аніж глибоке осягнення багатства світу і його вичерпний опис.

Так, на початку ХХ ст. А. Есмейн (1905) вважав, наприклад, що м о в а і походження населення становитимуть найбільш прийнятну основу такого поділу правових систем [16, с. 445, 451]:

романські (Франція, Бельгія, Італія, Іспанія, Португалія, Румунія, Центральна і Південна Америка)	германські (Скандинавія, Австрія, Угорщина)	англо-саксонські (Англія, Америка, англомовні колонії)	слов'янські	мусульманські
---	---	--	-------------	---------------

Такий поділ, незважаючи на те, що був впливовим протягом певного часу, виявився надто фрагментарним і недостатньо глибоким. Однак, на вершині європейського імперіалізму або політико-економічної експансії цей аналіз тео-

ретично охоплював світ крізь історичну призму Європи. Цікаво, що він також включав арабську культуру — маючи на увазі її присутність на Піренейському півострові у Середньовіччі — як рівноправну¹. Ми бачимо тут вперше відокремлення германців від римської традиції права, можливо, внаслідок конфліктів Германської та Австро-Угорської імперій з іншими країнами світу. В будь-якому разі, навряд чи може існувати інше пояснення тому, що до германського віднесене угорське право.

Іншу типологію запропонував Дж. Созер-Холл (1913), який спирався на виключний критерій *раси* як принцип класифікації, що відповідало панівному духу тієї епохи [45, с. 113]:

арійські, індо-європейські — хінду-іранські (Персія, Вірменія) — кельтські (кельти, галли, ірландці, галли) — греко-латинські (грецьке, римське, канонічне, неошвейцарське) — германське — англосаксонське (англійське, англо-американське, новосаксонське) — литовсько-слов'янське (російське, сербо-хорватське, словенське, чеське, польське, древньо- пруське, литовське, рутенське, словацьке, болгарське)	семітське (емірське, єгипетське, іудейське, арабо- мусульман- ське)	монголоїдне — китайське (Китай, Індокитай, Тибет) — японське	варварське звичаєве (негритянське, меланезійське, індонезійське, австралійське, полінезійське, американське і гіперборейське тубільне)
--	---	---	--

Сильний вплив його категоризації досі відчувається у деяких аспектах, незважаючи на те, що в ній не йдеться про конкретні подібності й відмінності в правовій природі як критерії такого поділу на групи. Тим не менш, він, безсумнівно, був першим, хто спробував описати відому на той час сукупність правових режимів з урахуванням їх історичного розвитку і фактичного розмаїття на планеті. Насправді він змалював всеохопну картину народних сил, які, можливо, створили відомі культури, вперше включивши у цю схему «заключну категорію» очевидного «змішаного» характеру. Він був також першим, хто створив широку і узагальнену систему, хоча сам відштовхувався від власного режиму (який визначав як історичний результат діяльності народів, які пізніше ідентифікувалися як «західні» в культурному сенсі). У цій спробі він, можливо, керувався заснованим на логіці «естетичним» бажанням не допустити надто вузького визначення кордонів свого власного правового режиму, що відокремлюють його від решти світу.

У період між двома світовими війнами Г. Леві-Ульманн (1922) першим класифікував «цивілізовані» правові системи залежно від історії їх розвитку [34, с. 85–87]:

¹ Пор., напр., з [4].

континентальні (писане право, затверджене парламентом і кодифіковане)	англомовні (звичаєве право, що розвивається через юридичну практику)	мусульманські (на релігійній основі, практично незмінні)
--	---	--

але з такою конкретністю поділу, яка може викликати підозру в тому, що він (як і дуже багато вчених до і після нього) фактично провів єдину роздільну лінію між своїм вітчизняним правом та усім іншим, що відрізняється від нього. Або ж він, можливо, виходив з того, що все інше є не більше ніж прикрасою, декорацією або обрамленням для естетичної повноти. На основі трьох томів історико-порівняльного огляду Дж. Вігмора (1928) [66], підготовленого для американських юристів, у якому він описує велику кількість правових систем минулого і сучасності, важко сказати з упевненістю, чого саме намагався досягти цей автор – дати класифікацію чи просто навести приклади:

єгипетська	месопотамська	єврейська	китайська	індуська
грецька	римська	японська	мусульманська	кельтська
слов'янська (чеська, польська, югославська, російська)		германська	морська	
папська		романська	англіканська	

Нарешті, Е. Мартінез Паз (1934) взяв за основу свого поділу права по-в'язаність генетичних витоків (з показовою прогресивною градацією) – з огляду на європейський розвиток, в той час як інше право навіть не згадується [36, с. 154]:

варварське звичаєве (Англія, Швеція, Норвегія)	варварсько-римське (Німеччина, Італія, Австрія)	варварсько- римсько- канонічне (Іспанія, Португалія)	римсько-канонічно- демократичне (Швейцарія, Латинська Америка, Росія)
---	---	---	--

В історичній послідовності класифікацій віднесення англосаксонського і скандинавського права до однієї спільної групи є сталим, в той час як відокремлення латинсько-германської Центральної Європи від власне Західної Європи в межах романського ареалу – новелою.

З низки класифікацій, розроблених після Другої світової війни, першою стала чудова теоретична розвідка трьох авторів із Франції. Як відомо, головна мета П. Армінйона, Б. Нольде і М. Вольфа (1950) полягала в тому, щоб закласти теоретико-методологічну основу правового компаративізму, а не запропонувати опис правового світу. Відповідно, ці автори успішно опрацювали приватне право за допомогою достатньо перспективних критеріїв категоризації. Однак, як неминучий побічний результат, вони ігнорували ідеали правопорядку (наприклад, у країнах Далекого Сходу), де така концептуалізація є неприйнятною. Зрештою, вони вважали, що історична еволюція приватного права в Європі спирається на сім його незалежних типів. Нижче наведена їх класифікація [1, с. 49]:

французьке	германське	скандинавське	англійське	російське
ісламське			індуїстське	

Вона (додатково виокремлюючи північний регіон¹) тривалий час залишалася надзвичайно важливим досягненням.

Р. Давид (1950), праця якою з часом стала класикою в міжнародному русі порівняльного права, заснував дещо інший напрям. Хоча він був відданим романо-германському праву, однак розширив свої дослідницькі інтереси з технічної інструментальності цивільного права на всі правові утворення як одиниці, організовані в систему, де різні складові відіграють свої ролі. В умовах появи залізної завіси між Східною і Західною Європою, зростаючого передчуття загрози ядерної катастрофи і Третьої світової війни, ідеологія або філософський світогляд, на яких ґрунтується певний правовий режим, стали для нього основним критерієм класифікації, посунавши на другий план як додатковий критерій юридичну техніку [13, с. 8, 214–226]. Запропонована ним класифікація права:

західне (засноване на моральних нормах християнства, політичних і соціальних принципах ліберальної демократії та економічного устрою капіталізму) — французьке — англо-американське	радянське (засноване на соціалістичній економіці й пов'язаних з нею політичних, соціальних і моральних принципах)	мусульманське (на релігійній основі)	індуїстське (на особливій філософській основі)	китайське
--	--	---	---	-----------

мала довготривалий вплив через врахування базової поляризації, незважаючи на елементарну простоту своєї структури. Або ж, вона представляла собою простий відбиток ідеології холодної війни, основу якої визначало протистояння західноєвропейського і атлантичного світу Третьому Риму, Московській імперії. Тут теж, як ми бачили і раніше, поодинокі посилення на одну-дві культури з віддаленої периферії (які почали вимальовуватися на обрії) могли слугувати лише простим доповненням. Пізніший аналіз Р. Давида (1961) фактично згладив жорсткість такого категоричного протиставлення. Вибравши власний шлях, визнав він, Захід також може рухатися до соціалізму; більш того, навіть Африка і Азія (без християнського минулого) можуть рухатися у тому ж напрямі². Як не дивно, смертельна небезпека з боку радянської супердержави (і одночасно з цим подальше сповзання Заходу до прагматизму *realpolitik* (реальної політики), його відмова захистити Угорщину в драматичні дні 1956 р.) призвела до поваги у світі амбіцій СРСР, що змусило Захід до боязливого відступу. Нарешті, сам соціалізм як спосіб побудови світової системи зміг отримати визнання у світі як окремий типологічний локус, у той час як у радянській термінології антипод радянського, «західне» право, називали «буржуазним».

Тому зовсім не випадково Ф. де Сола Канісаресом (1954) була запропонована інша версія цієї класифікації, з невеликими змінами, але у значно спроще-

¹ «За своїм походженням і розвитком скандинавське право не збігається ні з римським, ні з французьким, ні з германським» [1, с. 50].

² «Між іншим, усі нації Заходу, хоч і різною мірою, виявляють схильність до соціалістичного шляху; більше того, на мою думку, вони можуть просунути ще далі цим шляхом, у той же час не відмовляючись від належності до системи західного права. Врешті-решт, певній кількості не-християнських країн Африки й Азії вдалося перейти системи до західного права, не маючи за основу принципи християнської моралі» [11, с. 59].

ному вигляді¹, яка нагадує трьохелементну класифікацію Г. Леві-Ульманна 1922 р.:

західне (християнське, але не авторитарне)	радянське (атеїстичне і колективістське)	релігійне — що походить від релігійних принципів (канонічне, індуїстське, мусульманське) — китайське (з псевдорелігійною філософією, у якій право має етичне забарвлення)
--	--	--

Також зовсім не випадково соціолог Г. Леві-Бруль (1961) виступив з невда-
лою спробою створення нової теоретичної схеми:

західне	радянське	теократичне — древньо- іудейське — мусульманське	феодальне	примітивне
---------	-----------	---	-----------	------------

застосувавши свою типологічну модель з метою окреслити соціологічно-
правову панораму на основі історичного підходу [33, с. 116]. Незважаючи на
свою консервативність, просякнуту повагою до традиційних цінностей, ця
типологія може здивувати нас тим, що надає однакової таксономічної ваги як
Заходу, так і анти-Заходу, тобто більшовизму, а тим більше ставить їх поруч з
утвореннями, що виникли на основі світових релігій, які свого часу на тисячо-
ліття вперед визначили подальший шлях цивілізації. Однак, оцінюючи атмо-
сферу космічних загроз і очікування наближення катаклізму, цю податливість
Заходу все ж слід пояснювати у термінах соціальної психології, а не об'єктивного
відстороненого погляду.

Однак з часом світ відкрився для західного мислення і під впливом відповід-
ної теорії були зроблені спроби філософської класифікації права. У класичному
стилі створена типологія Ф. Нортропа (1959) [38, с. 184], що ґрунтується на
розумінні специфіки Далекого Сходу. Вона складається з таких груп права:

«інтуїтивне посередницьке» (конфуціанське, буддистське, даоське, неарійське індуїстське)	відповідне природній історії (класичний Китай, Ману, древні індійські арійські завойовники, кодекси мусульманського права, римське право до стоїків)	абстрактне договірне
---	---	-------------------------

Згідно з нею на Далекому Сході домінувала система інтуїтивного посеред-
ництва, у якій «процес... витісняє кодекси права на задній план, бажано взагалі
обходитись без них, щоб заохотити сторони спору до теплої атмосфери взаєм-
них поступок, як правило, через посередника, так щоб вишукано змінити попе-
редньо висловлені вимоги, після чого обидва учасники спору, враховуючи всі
виняткові обставини справи, могли б спонтанно дійти єдино можливого рішен-
ня. Кодекси, звичайно, можуть існувати, однак до них звертаються лише в
крайньому разі, й навіть тоді це є ганьбою для учасників спору. ...При цьому не
застосовуються не лише норми законодавства — відсутній також і суддя.
Навіть посередник відмовляється приймати рішення. Натомість спір належ-

¹ Праця Ф. де Сола Канісареса [14], цитована Р. Родьером [43, с. 13].

ним чином врегульовується, коли сторони спору, використовуючи посередника лише як представника, доходять взаємної згоди на основі усіх існуючих обставин, минулих, теперішніх і майбутніх. ...Критерієм справедливості і добра виступають не абстрактні універсалії кодексу права, а екзистенціональна конкретика даної проблематичної ситуації...» [38, с. 184–185]¹.

Натомість, у системі, створеній у наївно-реалістичний спосіб відповідно до природної історії, «кодекси... виражені у синтаксичній граматиці мови предметів і стосунків, що відповідають здоровому глузду...; ці кодекси описують біологічно сприйняті норми патріархальної або матріархальної сімейної та племінної спорідненості як статус-кво, в основі якого лежить індукція або відчуття» — застосовуються реалістичні універсалії [38, с. 186].

Насамкінець, згідно із абстрактним договірним ідеалом, право містить певну «технічну термінологію..., яка дає змогу побудувати правові й соціальні об'єкти і відношення, ...у той час як... ідентифікація нею етичних і соціальних норм з абстрактно і уявно створеними... людськими нормами і відношеннями... робить можливим реформування етики і права». Оскільки «всі люди рівні перед цим кодексом, вони є проявленням одних і тих самих універсалій; а їх екзистенціональна особливість не є етично релевантною». «Тому... норму, створену на основі договору, можна вважати етичною лише в тому разі, якщо, стосуючись однієї людини, вона одночасно стосується будь-якої іншої людини» [38, с. 188–189].

Майже одночасно з цим сталася також нова хвиля активних дій у зв'язку з ініціативами реформи класичного порівняльного права. Піонер цієї реформи А. Шнітцер заявив (1961) [48, с. 133], змінивши свою попередню точку зору (1945) [49, с. 86], що існують п'ять великих блоків цивілізації:

примітивні народи	культурні народи Античності (Єгипет, Месопотамія, Еллада, Рим)	європейсько-американські романські — романські — германські — слов'янські — англо-американські	релігійні — іудаїстські — християнські — ісламські	афро-азійські — азійські — африканські
-------------------	--	---	---	--

у межах кожної з яких кожний «великий культурний цикл» [*große Kulturkreise*] може генерувати відповідне «к о л о п р а в а» [*Rechtskreis*]. А тому відповідні культури необхідно розділяти історично у спосіб, який охоплює повністю розвиток права. Мабуть, лише цим можна пояснити, чому Північноєвропейський регіон не був виокремлений в межах євроатлантичної цивілізації, яка розглядається як однорідний блок.

Цікаво, що класифікація К. Цвайгерта, що з'явилася приблизно у той же час (1961) і зосереджує увагу на сьогоднішні, виділяючи відмінності у межах «кіл права» [71, с. 48–54], майже дослівно повторює схему, сформульовану 1950 р.

¹ Як зауважує Ф. Нортроп, усе це є також близьким до радикального емпіризму і номіналізму Дж. Дьюї, С. К'еркегора і Ж.-П. Сартра, тому що «за цим інтуїтивним, посередницьким типом права у Азії стоїть конфуціанська, буддійська і до-арійська індійська епістемологія, яка стверджує, що повне, безпосереднє і точне емпіричне знання конкретної людини, відношення або явища у природі виявляється унікальним» [38, с. 186].

П. Армінйюном, Б. Нольде і М. Вольфом, з доданням до неї одного лише дале-
косхідного різновиду [71, с. 55]. Його класифікація:

романське	германське	скандинавське	англо-саксонське	комуністичне
східне (не комуністичне)		ісламське	індуїстське	

є не лише завершеною, а й логічною, оскільки він пояснює свої вихідні позиції. Унікаючи одномірності (але припускаючи можливість різних результатів, залежно від того, яке право береться до уваги, — публічне чи приватне), стиль правової системи у цілому визначається на основі класифікації, яка його враховує: 1) історичне походження; 2) типовий образ мислення; 3) правові інститути (особливо у випадку розвинутого західного права); 4) джерела права, разом з їх тлумаченням (особливо щодо ісламського й індуїстського права); 5) ідеологічні атрибути, на яких ґрунтується ідеал відповідного правопорядку (зокрема, якщо це закони з релігійною основою або соціалістичним корінням) [72, с. 69; 74].

Як ми вже зазначали раніше, соціалістичне (або, беручи за основу його оригінальний варіант, радянське) право було вперше класифіковане як окремий тип у праці Р. Давида, першого автора періоду холодної війни, ще 1950 р., і залишалося постійним і незмінним елементом класифікацій аж до падіння світової соціалістичної системи.

Крім цього, цей термін також використовувався — додатково до понять надмірної ідеологізації чи політизації — при теоретичному узагальненні. Наприклад, К. Кульчар (1961) [30, с. 9–12] запропонував класифікацію на основі дихотомії:

експлуаторське (самозбереження, вплив на зовнішню поведінку лише шляхом встановлення обмежень)	соціалістичне (також розбудова нового суспільства, де цільова освіта повністю трансформує людину)
---	--

яка так само була точним відображенням потреби свого часу¹.

Навіть виходячи з протилежної відправної точки — не формування майбутньої людини згідно з соціалістичною утопією, а з того, що соціалізм заперечує як досягнення Заходу протягом кількох тисячоліть розвитку цивілізації, — західні мислителі прийшли до такого самого результату в типологічному сенсі. Так, як заявив індієць В. Бозе (1962), єдиним критерієм класифікації може бути лише природа і міра «в і д д а н о с т і в е р х о в е н с т в у п р а в а » [3]. Відповідно, є два протилежні полюси і різні перехідні стани в класифікації права:

¹ У якості безумовно провідного авторитету, І. Сабо відмічає, що «розходження характерних рис превалює над формальними подібностями» [55, с. 155–167; 57], отже, «відсутня основа для правового порівняння двох типів права, яке теоретично “буде виходити” за межі домінування [одного] класу» [54, с. 72; 56].

західне (це право настільки міцне, що неможливо уявити зміну його основ)	перехідне — західно-орієнтоване (Індія, Малайзія, Йорданія, частково Африка) — частково західно-орієнтоване (Бірма, Пакистан, Туреччина) — диктатури за фасадом права (Індонезія, Гвінея) — суцільний хаос (Конго)	комуністичне
---	--	--------------

в якій динамізм проміжної сфери (з ціннісно орієнтованими тенденціями розвитку, які можуть передувати новим напрямом) здається найбільш прогресивним елементом.

Дж. Горла (1963) обґрунтовує поділ світу на дві частини, який представляється як гегемонія одного певного стандарту, що видається силою, здатною подавити все інше. Автор впроваджує у своє типологічне обґрунтування концепцію, згідно з якою опозиція між капіталістичним і соціалістичним правом є суттєвішою за різницю між романо-германським і англо-американським правом. Як він пояснив, наводячи свій поділ,

формальна відмінність		відмінність по суті
континентальне	англо-саксонське	соціалістичне право

«різниця між “континентальним (або романським) правом” і “загальним правом” є скоріше формальною, тобто заснована на критерії, який виокремлює форми (структури, техніки і поняття), а не “суть”»¹.

Спір, що триває вже чверть століття, щодо питання, якою мірою відмінні риси пов'язані своїм виникненням зі спільною основою та їх ідеологічною передісторією — на додаток до виділення відмінних рис з єдиного цілого, — змусила французького майстра післявоєнного правового компаративізму суттєво змінити свою позицію. Вийшовши поза межі етичної спільності, відомої як категорія «західне право», Р. Давид далі запропонував (1964) ввести два взаємодоповнюючі критерії, а саме «юридична техніка» (включаючи термінологію, концепції, ієрархію джерел права і юридичні методи) та «філософські, політичні або економічні принципи, які прагнуть впровадити», вказуючи, що «ці два критерії мають використовуватися послідовно і не ізольовано»². Відповідно, він переформулював свою таксономію, включивши проміжне поняття «правова сім'я» (*famille de droit*) наступним чином:

романо-германське	соціалістичне — радянське — народних демократій	англо-саксонське — Англія — США	релігійне або традиційне — мусульманське — індійське — далекосхідне (китайське, японське) — африканське і мадагаскарське
-------------------	---	---------------------------------------	---

¹ «Критерій «континентальне право (або романське) — загальне право» видається досить формальним, відрізняючи і зіставляючи форми (структури, техніки і концепції), а не “сутність”» [24, с. 9].

² «Два критерії мають застосовуватися сукупно, а не окремо один від одного» [12, с. 16].

Хоча це виокремлює те, що є очевидно відмінним у різноманітних формаціях (або радянських деформаціях) західної цивілізації, однак усе те, що є незгідним, відносить у спосіб, який неможливо науково довести, до єдиної і неправильно визначеної категорії. Справді, будь-яке посилання на «філософське, релігійне або традиційне»¹ право є не більш як простою підставою для виокремлення «іншого» або «відмінного». Дотримуючись такої логіки, будь-який компаративіст — з Далекого Сходу через мусульман до племен *малагасі* і *хова* на Мадагаскарі, — може сформулювати кліше і включити Берлін, Париж, Рим, Лондон і Нью-Йорк в одну езотеричну категорію разом з Москвою і Тираною.

Зрозуміло, що процес критичної самооцінки мав продовжитися. Наприклад, Р. Родьєр (1963) відповів на цей виклик, звузивши коло правових режимів, які піддаються класифікації. Стосовно перспектив гармонізації права у найближчому майбутньому, він висловив думку, що, крім х р и с т и я н с ь к о г о ареалу, спільна основа для порівняння відсутня [43, с. 26–27]. Відповідно, для порівняння придатне право трьох типів:

французький	англо-саксонський	радянський
-------------	-------------------	------------

Більше того, він навіть зауважив, що насправді за термінологією порівняльнотому аналізу піддаються французьке і радянське право, за принципами — французьке і англосаксонське. І додав: радянське право, схоже, гармонізовано із західним континентальним правом щодо формальної традиції, де існують добре розроблені рішення і техніка, які визначають загальний напрям; англосаксонське право відрізняється від французького виключно своєю специфічною технікою; радянське право суттєво відрізняється від французького і англосаксонського насамперед своїми основоположними принципами [43, с. 14–16].

Слідуючи цій логіці, стандартною практикою відтоді стала класифікація групи залежно від варіювання співвідношення цих елементів. Класифікація, запропонована А. Мальмстромом (1969), ґрунтувалася в основному на і с т о р и ч н и х особливостях з різними складовими [35, с. 127–149]:

західне (європейсько-американське) — континентальне — латиноамериканське — скандинавське — англосаксонське	соціалістичне (комуністичне) — радянське — країни народної демократії — китайське	азійське (не комуністичне)	африканське — англомовні країни — франкомовні країни
---	---	-------------------------------	--

і була найбільш широкою після першої спроби Р. Давида у 1950 р., у якій вперше названо право Латинської Америки, і водночас виділено в окрему групу зі спільною назвою правові режими в Африці, що збереглися як слабкі копії права англійських і французьких колонізаторів. Іншим варіантом класифіка-

¹ Р. Давид проявляє непослідовність і в тому, що у змісті його книги вказується на «релігійне та традиційне право», а в тексті йдеться про «філософські або релігійні системи», хоча далі він це пояснює тим, що «ці системи, зовсім незалежні одна від одної, не можна кваліфікувати як справжні сім'ї. ...Навіть є сумніви, чи можна їх взагалі назвати правом» [12, с. 23].

ції, що з'явився у той період, була класифікація, доопрацьована К. Цвайгертом і Х. Кьотцем (1971) [73]¹:

романське	германське	англо-американське	скандинавське	соціалістичне
далекосхідне		ісламське	індуїстське	

Це, фактично, різновид типології, запропонованої К. Цвайгертом у 1961 р., що майже не зазнав змін, але значно гірший, оскільки скандинавське право розміщено між англо-американським і соціалістичним, виявляючись відрізанним від своїх романських і германських коренів².

Поширення протягом кількох десятиліть спроб, здійснених під явним впливом моди, можливо, дискредитувало їх самих, як і достоїнства самої ідеї типології права; принаймні, протягом наступної чверті століття не було чути жодних нових пропозицій у цій сфері. Варіант, запропонований Дж. Ерсі з точки зору цивільного права (1973) [15, с. 196], заснований знову ж таки на марксистському баченні історії, розширивши типологію К. Кульчара («експлуататорське/ соціалістичне право»), сформульовану на десять років раніше:

природні спільноти	капіталістичне право — англійське і скандинавське — французьке — германське — Центральна і Південно-Східна Європа	соціалістичне право
--------------------	---	---------------------

і покращивши її через віднесення англо-американського і скандинавського права до однієї спільної категорії та виокремлення права Центральної і Південно-Східної Європи.

Інші компаративістські спроби у той час переважно стосувалися роз'яснення того, що англо-американське право є дійсно вірним спадкоємцем багатств римського права і має в ньому своє коріння і джерело розвитку (парадоксально, але розуміння цього збіглося у часі з поступовим перенесенням наукового аналізу римського права з романо-германського регіону Середньої Європи до англійських країн, у пошуках особливої ментальності «загального» права). Відповідно, як зазначав Р. Шлезінгер (1960), «за своїм духом і методом, а також за багатьма іншими особливостями класичне римське право ближче до загального права, аніж до сучасних цивільних кодексів». Або ще: «у системі загального права прецедентне право, яке є обов'язковим згідно із доктриною *stare decisis*, представляє собою елемент стабільності, а... зміни вносяться переважно статутним правом. ...У цивільному праві, з іншого боку, деяку певність (принаймні вербальну) і структурну стабільність дають кодекси, у той час як “тлумачення” у формі судо-

¹ У першому виданні німецькою мовою 1971 р. підкреслювалося, що «спільні історичні джерела, що існували на початку еволюції, втратили свою значущість стосовно “стилю” правових систем, у той час як пізніші події справили на останні більш суттєвий вплив» [72, с. 74]. Таке розмежування романської і германської груп на підставі їхніх коренів було піддано гострій і обґрунтованій критиці у праці І. Зайтая «Думки щодо проблеми групування сімей права» (1973) [70, с. 70, 72].

² Не випадково британські критики вбачають у такому угрупованні більше хаосу, ніж систематичної таксономії [59, с. 232].

вих рішень, що не підлягає обмеженню згідно з формальним правилом *stare decisis*, є елементом гнучкості» [46, с. 174, 187]¹.

Протягом останнього десятиліття другого тисячоліття знову мали місце кілька слабких спроб принаймні частково означити зміну ситуації. Чеський науковець В. Кнапп одним з перших відкинув соціалізм (1991) і визнав, що після краху радянської імперії західне право зберегло свою початкову дуальну форму:

континентальне	англо-американське	ісламське
----------------	--------------------	-----------

зауваживши, що романо-германське і англо-американське право, разом з ісламською правовою культурою, є тепер світовими системами, достатньо розвиненими, щоб заслуговувати на окремий правовий аналіз [29, с. 52–53, 58]. А шведський вчений М. Богдан (1994) висловився навіть обережніше і прагматичніше, поставивши запитання наступним чином: навіщо взагалі говорити забагато про щось, що потребує лише більш-менш глибокого опису? У своєму уточненні її поясненні зайнятої їм позиції у підручнику, надрукованому у Швеції,

англійське	американське	французьке	германське	соціалістичне
китайське			ісламське	

він не згадує скандинавське право, висуває тезу, що соціалістичне право збереглося на периферії, і пропонує проаналізувати китайське право [2].

Подальші концепції були не більш як варіаціями традицій, заснованих попередниками. Так, наприклад, М. ван Хоеке і М. Варрінгтон (1998) відверто запозичили схему, яка розділяє «н а с» та «і н ш и х» [60, с. 495–536]:

західне	інше — азійське — ісламське — африканське
---------	--

¹ Незважаючи на цю вражаючу ясність, усе це, мабуть, не несе в собі новизни. Як заявив ще 65 років тому Е. Рабель [41, с. 322–323]: «англійці й древні римляни... схожі у політиці щодо розбудови імперії, а також у базових характеристиках їх правових звичаїв. Найголовнішим є звичаєве право; метод прецедентного права, перехід від рішення в одній справі до рішення в іншій відіграє провідну роль; традиція обережно трансформує грубі початки у досконалу юстицію на основі дуалізму жорсткого звичаєвого права і справедливої практики магістратів — *jus civile* і *praetorium*, загального права і права справедливості, — де ціла доктрина присвячується питанню, якими можуть бути дії та захист сторін у суді; а ми тепер запитуємо, разом із Юстиніаном: що означає право сторони без судового процесу?».

Це є фундаментальна істина, згідно з якою «загальне право встановлює загальні принципи, враховуючи, як може діяти розумна людина за певних обставин, у той час як метод природного права передбачає проголошення загальних принципів, після чого припускається, що розумна людина буде дотримуватися їх у своїх діях» [23, с. 35].

Слід зауважити, наскільки ця характеристика, що спирається на англо-американську реконструкцію римської традиції права, більш глибока і життєздатна за континентальні підходи, виходячи через протиставлення індуктивності й дедуктивності. Наприклад, точка зору Р. Паунда, що «сутнісна відмінність між цивільним і загальним правом полягає не у предметі, а в методі», у спрощеному тлумаченні Ф. Г. Лосона ввиглядає так: у той час як «кодекс не обов'язково є помітною ознакою системи цивільного права, як і його відсутність не є ознакою системи загального права», проте усе це є різницею в «типі мислення», що, у свою чергу, значить, що «система цивільного права тяжіє до кодифікації», а ця обставина «важливіша за самі кодекси» [32, с. 46].

об'єднавши таким чином (без жодної оригінальності думки, про що свідчить просте називання географічних регіонів) кардинально відмінні, обширні культури, які не мають нічого спільного між собою, окрім того, що усі вони «не-західні», є просто з'єднаною до купи культурою решти людства. Класифікація Г. П. Гленна (2000) [21, с. 95–113; 22] також відповідала ідеї практичності:

хтонічне	талмудичне	цивільного права	ісламське
загальне право	індуїстське		азійське

з тією додатковою характеристикою, що, посилаючись на справжні традиції, (а) він намагався виділити історичні типи мислення, які можна чітко ідентифікувати з філософської точки зору, в системі, яку (б) він почав з *хтонічної* (тобто, древньої, примітивної, органічної [від *chthōn* – земля]) моделі устрою, незважаючи на той факт, що в межах цієї моделі навряд чи могло розвинути будь-яке інституціоналізоване право.

З наближенням нового тисячоліття знову з'явилися типологічні експерименти під новою обгорткою, які пов'язувалися з продовженням картографування сучасного права, але включали огляди історичного розвитку. Водночас, вони збагатили статичне зображення минулого і сучасності згадкою про динамічний рух утворень з одного пункту в інший. Можливо, цьому сприяло розуміння того, що все, що у даний момент має домінуюче становище, можна тлумачити лише як зріз, дійсний у даний точці безперервного процесу. У той же час, існує практична потреба встановити всеохоплюючі сутнісні категорії, які виражають напрями і обмеження наслідків глобалізації права, як фактичних, так і потенційних. Наприклад, У. Маттеї, італійський компаративіст, що працює у США, висунув ідею (1997) про об'єднання політики, права і філософської та релігійної традиції в одній класифікаційній схемі [37, с. 19], яка здатна спровокувати жваві дискусії. Зрештою, у цій схемі:

професійне право (західна традиція права) [відокремлення процесу ухвалення правових і політичних рішень, секуляризація права] – британське і американське – романське і германське – скандинавське – змішане	політичне право (право розвитку) [нестабільне] – постсоціалістичне – Південно-Східної Європи кубинське – нерозвинене африканське і південноамериканське постсоціалістичне	традиційне право (східне) – ісламське – індійське та індуїстське – інші азійські / конфуціанські (китайське {що рухається до політичного} і японське {розвивається в напрямі професійного} [37, с. 40], пострадянські й постсоціалістичні країни Азії)
--	---	---

протиставляється Захід і Схід, тобто право світського спеціалізованого професіоналізму і право традиціоналізму, минуле якого змальовано темними фарбами, причому обидва ці типи тяжіють до незмінності й стабільності як елементи уявної конструкції, лише для того, щоб вмістити між ними нестабільний і залежний потік, над яким домінує проста політика і який, однак, здатен еволюціонувати в одному із згаданих вище напрямів. Крім цього,

У. Маттеї навіть не розглядав свою схему як систему зіставних суб'єктів, а вважав її просто точкою зору або рекомендованим концептуальним підходом до можливої класифікації права. Це так тому, що її складові очевидно перебувають у постійному русі як суб'єкти, що є не однорідними утвореннями, а сукупностями, які роздираються внутрішніми конфліктами і можуть розпастися. Справді, «у одній і тій самій системі можуть діяти норми традиційного права, якщо це сімейне право, і одночасно норми професійного права, якщо це комерційне право, і норми політичного права, якщо ми розглядаємо систему кримінального правосуддя» [37, с. 16].

У процесі обговорення питань, порушених у цій праці У. Маттеї, фінський вчений Я. Хуса (2004) представив наявні конфігурації у формі перехресних посилянь. Його класифікація на основі подвійного поділу [27, с. 11–38]:

	<i>посилення/усталеність</i>	<i>послаблення/неусталеність</i>
<i>західне право</i>	– цивільне право – загальне право	– соціалістичне
<i>незахідне право</i>	– ісламське – індістське	– африканське – азійське
<i>змішане право</i>	(Ізраїль, Квебек)	(Шотландія, Луїзіана)

засвідчила відцентровий характер усталеності та доцентровий характер неусталеності, а також одночасно підтвердила це посиленням на приналежність до західних чи незахідних моделей або впливів. У ній соціалізм розглядається лише як перехідний етап, продукт, іманентний Заходу, оскільки «соціалістичне право в культурному плані є європейською інновацією... європейського марксизму», незалежно від того, сприймають його як породження чи виродження [27, с. 30]. А стосовно східної традиції, то при цьому підході достатньо усталеними і гідними аналізу визнані лише мусульманське й індістське право. Корейське, китайське і/або японське конфуціанство показані як такі, що слабнуть і зникають з права, тому їх віднесли до однієї категорії з неусталеним правом Африки і без доктринального аналізу. Нарешті, у складі змішаної категорії достатньо реальною виглядає наявність шотландського права як такого, що, можливо, буде змінюватися (що пов'язане, звісно, з поверненням до його коріння — римського права), права Луїзіани (такого, що нібито слабне у протистоянні американізації) та Ізраїлю (як права з усталеною мультикультурністю).

3. Неможлива таксономія, або момент практичності у картографуванні права

Хоча у теоретичному правовому мисленні можна помітити поступове історичне накопичення філософсько-методологічних основ, правовому компаративізму потрібно на кожному кроці починати все спочатку, хоча більшість літератури з порівняльного права присвячена вирішенню питання про значення порівняння у сфері права загалом.

Виразна метафора про те, що класифікація права усе ще «перебуває у стані ботаніки і зоології до К. Ліннея і анатомії до Ж.Л. Кюв'є» [10, с. 21], підкреслює невизначеність вихідних питань картографування права. Природні об'єкти існують як результат тривалої і автономної еволюції, коли структури, що

лежать в її основі, створюють принцип логічного виокремлення, яке можна описати на основі якоїсь фізичної якості. На відміну від цього, правові системи є об'єктивами, що створюються в ході історичного розвитку. Вони проходять еволюцію в різних спільнотах, що належать до окремих цивілізацій, контекстуалізуються різними культурними середовищами, які практично не мають нічого спільного. Їх спільним знаменником (або *genus proximum*) може бути лише потреба і організована сила абстрагування людської концептуалізації до соціального ідеалу *ordo* (порядку). Або, з-поміж різних способів організації людей, що створюються за допомогою різних (релігійних, етичних, економічних і політичних) засобів, обирається те, що зазвичай люди називають «правом» або феноменом «втілення права», як *differentia specifica* — завдяки розумінню, що (а) право — це глобальний феномен, який охоплює все суспільство, коли (б) воно вирішує (врегулює) основні конфлікти інтересів у суспільстві (в) завдяки якості слугувати остаточною регулюючою і контролюючою силою в суспільстві [64, с. 204]. Відповідно, як гетерогенний набір, що не піддається жодній таксономії, воно є виключно практичною потребою людей, які можуть, в принципі, неприродно класифікувати його, щоб можна було охарактеризувати групи компонентів як певну одиницю. Отже, твердження, що формування груп «для якого-небудь компаративіста... може виконувати функцію..., подібну до... таксономій» [28, с. 18], або що до групування звертаються «перш за все з таксономічних причин» [73, с. 63], може в кращому разі бути фігуральним висловом. Ми підійдемо ближче до реальної відповіді, якщо просто проголосимо, що «класифікації потрібні для цілей спрощення» [39, с. 335], тобто, що сукупності будуть розподілені на менші спільності, щоб на практиці з їх гетерогенними компонентами було простіше працювати.

У літературі загалом визнається, що «неможливо створити однорідну систему класифікації, ідеальну в усіх відношеннях, яка передбачає чітке відокремлення “сімей” або груп» [35, с. 138]. Зрештою, це не через брак знань або академічної підготовки — навіть якщо їх не вистачало до К. Ліннея, Ж. Кюв'є або (щодо опису комплексу елементарних матеріальних компонентів) Д. Менделєєва. Тут йдеться про той жорстокий факт, що наш предмет можна бачити лише як частку випадкових нагромаджень, що виникли внаслідок випадкових процесів і з випадкових компонентів, які можуть, незважаючи на своє постійне формування, бути виражені концептуально як постійний блок, достатньо стабільний, щоб піддати його систематичному дослідженню, однак без потреби у самодостатній теорії.

Якщо йдеться про смислове означення історичної епохи, художній стиль, групу правових систем або впровадження будь-якого іншого принципу умовного впорядкування людиною, то це може бути лише середня категорія певного комплексного соціокультурного опису, яка більше підходить не для визначення, а для характеристики¹. Будь-яке таке смислове означення є питанням досягнення згоди вчених щодо класифікації об'єктів, плодом люд-

¹ Наприклад, Е. Кассіер [5, с. 140] розрізняє концепції культури і концепції природи, з посиланням на фундаментальну роботу першопрохідця у цій сфері, Г. Волффліна [68; 69], де сказано, що перші «характеризують, але... не визначають; тому що деталі, які вони пізнають, не можна вивести з них шляхом дедукції». Такий самий висновок можна зробити у логіці, відокремлюючи концепції порядку (які підходять виключно для потреб характеристики) від концепцій класу (які визначають включення у концептуальний простір) [25].

ської культури з метою забезпечення певного логічного порядку речей. Щодо таких означень є дилема, який тип вони представляють, — реальний чи ідеальний, але вони її не вирішують. Так само, вони не обов'язково відображають реальність. У розумінні епістемологічного відображення (або відповідності) вони не обов'язково є істинними або помилковими, у них можуть бути альтернативні варіанти. Натомість, вони відповідають потребам комплексної типологічної характеристики завдяки своїй класифікаційній функції. Усі такі описи є відкритими, тому що при формуванні груп об'єктів «ніколи не може існувати жодного остаточного доказу того, що саме є «важливим» або «суттєвим» [51, с. 57; цит. за: 73, с. 69]. Тому очевидним є той факт, що усі такі дії «загалом є частиною місцевих культурних і соціальних систем, виконуючи різні суспільні функції» [58], причому вони є не допоміжним показником або простим історичним співпадінням, а вираженням їх чистої практичності.

Незважаючи на те, що категорії типу «культурні і правові кола» з різними «стилями» можуть здаватися певною мірою рудиментарними [8, с. 161–178; 9, с. 154], усе це представляє собою рішучий крок в сторону від фальшивої об'єктивності нормативістського фетишизму¹ з метою отримати розуміння права зсередини, адже воно в своїй основі є культурним феноменом. Це елементарне припущення можливості визнання права як культури, культури мислення, впорядкування тощо, яке сприяє, зокрема, інтересу до порівняльного правового мислення [7, с. 331–447; 17, с. 87–166].

Загалом, для того, щоб говорити конкретно про групування минулих і сучасних правових систем, яке дає нам змогу узагальнювати їх характеристики, спершу ми повинні визначитися, про що взагалі йдеться. Тобто, ми маємо здійснити реконструкцію правових систем у межах типології, створеної саме для цієї потреби, а саме, як підпорядковані (квазі-) концептам класів у (квазі-) логічній формі. Ця форма залишатиметься порожньою, якщо відсутня якась мета-культура, що лежить в її основі, і тоді немає критерію чи системи, які б виконували функцію містка між різними культурами. У зв'язку з цим наслідком будь-якої спроби класифікації може бути тільки певна характеристика, що коливається в межах параметру більше або менше, в процесі якої ми зіставляємо незалежні одне від одного явища, провокуючи їх на відповідь на запитання, невластиві їх специфіці, — хоча, можливо, ці запитання і мають якийсь практичний сенс. Або ж, критика щодо неминучих недоліків кваліфікації є, в кінцевому аналізі, нічим іншим як самокритикою вихідних положень, генерованих західною утопією раціоналізму, яка готова зробити логічним усе в межах її погляду, заснованого на єдиному принципі. Зрештою така критика говорить нам менше про її об'єкт, ніж про нас: первісне домінування у нашій думці логічного раціоналізму і теоретичної епістемології, заснованої на схемах природничих наук.

Це лише один з випадків зачарування в науці. Справді, зрештою, ми усі живемо із закладеною в нас свідомістю, де все починається з нас («ми»-свідомість) [27, с. 17], і, використовуючи подвійний стандарт у класифікації, ми ставимо «західну правову культуру на верхній щабель якоїсь імпліцитної

¹ Це визнання на рівні інтуїції практично не сформульоване у компаративістиці. Навіть у своїй гострій критиці М. ван Хоеке і М. Варрінгтон [60, с. 502] обмежуються твердженням, що «сумнівно, чи може традиційне «право як норми» слугувати міцною основою для класифікації «правових сімей».

нормативної шкали» [18, с. 422]. Фактично, у такий самий спосіб ми позбавляємо себе «критичного потенціалу» [40, с. 821] для об'єктивної оцінки. Однак саму цю необ'єктивність не варто засуджувати. Ми картографуємо правові системи саме для того, щоб протиставити їх відомій нам, за конкретними характеристиками і напрямом, які відокремлюють їх від тієї системи, до якої ми звикли. Відверто кажучи, це не є ані критичною дистанцією, яку передбачає об'єктивність наукового опису, ані позицією стороннього спостерігача, з якою ми підходимо до тих систем, які ми вважаємо відмінними від власної. Навпаки, ми це робимо для того, щоб краще пізнати свою систему, інакше кажучи, для того, щоб порівняти її з іншими на основі своєї власної культури. Тому ми не займаємо нейтральної позиції і не проявляємо симпатії; навпаки, ми просто хочемо її пізнати для себе, на основі накопичених нами на даний момент знань. Відповідно, щоб пізнати також й іншу систему, нам потрібно намагатися діяти «проти природнього потягу до бездумного використання ідеалів власної системи як нормативної міри» [42, с. 623].

Враховуючи те, наскільки викликало увагу радянське/соціалістичне право в епоху холодної війни, а також активні спроби науковців того періоду розбити на групи існуючі правові утворення¹, ми можемо сьогодні вважати історичним випадком або умовністю політико-наукових міркувань те, що практично жодна з типологій не запропонувала визнати право більшовизму, фашизму і націонал-соціалізму в період між двома світовими війнами, незважаючи на їх вражаюче поширення у світі, агресивну і чітку самоідентифікацію як самостійних систем, що заперечують і перевершують римський ідеал права. Можливо, млявістю компаративістики у сфері класифікації та занепокоєністю експериментами більшовиків, фашистів і націонал-соціалістів у міжвоєнний період — або, загалом, занепокоєністю лише «реальною політикою» (*realpolitik*), — можна пояснити вибірковість, з якою у певні періоди одні явища проходили через фільтр концептуального узагальнення і ставали загальною категорією, а інші явища — ні. Тому в сфері суспільних питань причина того, чому певні явища концептуалізуються, необов'язково і невиключно полягає у них самих (*in se i per se*), але, принаймні частково, також у нашому бажанні піддати їх класифікації.

4. Різноманітність як основоположна якість існування людства

Крайнощі, такі як дихотомія, що відокремлює «нас» від «них» (які сприймаються як щось інше) можуть легко призводити до підпорядкування пануючому напрямку, який, до речі, часто змінюється. Саме загроза початку Третньої світової війни, можливо, сприяла тому, що різноманітність світу теж стали вважати потенційно небезпечною і навіть національна партикулярність у праві могла здаватися ірраціональною: «різноманітність права... є перешкодою для торгівлі й зв'язків, вона виникає внаслідок різних непорозумінь, не відповідає економічній і духовній взаємозалежності у сучасному світі» [47, с. 1]. Але нині, після того, як покінчено із заснованою на ліберальному мисленні догмою єдності й спільності людства, це легко призвело до погляду на відмінного від нас як на

¹ Пор. з описаним нами конкретним випадком Угорщини [63, с. 96–97]: Інституціалізація, що супроводжується релаксацією (з 1960-х рр.: компаративістика на міжнародній арені, легітимізація соціалістичного права типу *sui generis* і професіоналізація (з реабілітацією) права, яке сприймається як окрема наукова дисципліна в Угорщині).

ворога. Через це навіть спрощений висновок про зіткнення цивілізацій [26, с. 22–28] потенційно може призвести до сприйняття відмінностей на правовій карті світу як передумови певного «зіткнення правових сімей» [50, с. 7–11]. Справді, такі побоювання і відраза могли підтримуватися нормативним фетишизмом західного права, змушеного переживати за ареал свого поширення, маючи справу з множинністю не-західних правових систем.

Однак, якщо усвідомити наявність за відмінностями, що призводять до відчуження, сили культури в праві, а у особливостях права – відносної автономності пошуку шляхів встановлення (або повернення) порядку¹, то ми можемо наблизитись до розуміння того, чому необхідно розглядати цивілізаційне і культурне розмаїття світу як передумову існування людства, принципово важливу для його виживання.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Arminjon P., Nolde B., Wolff M.* Traité de droit comparé. – Т. I. — Paris : Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, 1950.
2. *Bogdan M.* Comparative Law. — Stockholm : Kluwer, Norstedts Juridik, Tano, 1994.
3. *Bose V.* Legal Education as a Basis for the Rule of Law in Africa and Eastern Countries // Columbia University Law Alumni Bulletin. — 1962. — Vol. VII.
4. *Brague R.* Europe. La voie romaine. — Paris : Criterion, 1992.
5. *Cassirer E.* The Logic of the Humanities. — New Haven : Yale University Press, 1961.
6. *Chloros A. G.* Une interprétation de la nature et de la fonction de la philosophie juridique moderne // Archives de Philosophie du Droit. — Т. III : Le rôle de la volonté dans le droit. — Paris : Sirey, 1958.
7. *Comparative Legal Cultures* / ed. by Cs. Varga. — Aldershot, Hong Kong, Singapore, Sydney : Dartmouth; New York : The New York University Press, 1992.
8. *Constantinesco L. J.* Die Kulturkreise als Grundlage des Rechtskreise // Zeitschrift für Rechtsvergleichung. — 1981. — Vol. 22. — № 80.
9. *Constantinesco L. J.* Über den Stil der «Stiltheorie» in der Rechtsvergleichung // Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft. — 1979. — Vol. 78.
10. *Constantinesco L.-J.* Traité de droit comparé. — Т. 3: La science des droits comparés. — Paris : Economica, 1983.
11. *David R.* Existe-t-il un droit occidental? // XXth Century Comparative and Conflicts Law. Legal Essays in Honor of Hessel E. Yntema / ed. by K. H. Nadelmann, A. T. von Mehren, J. N. Hazard. — Leyden : Sythoff, 1961.
12. *David R.* Les grands systèmes de Droit contemporains. — Paris : Dalloz, 1964.
13. *David R.* Traité élémentaire de droit civil comparé. Introduction à l'étude des droits étrangers et à la méthode comparative. — Paris : Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, 1950.
14. *de Sola Cañizares F.* Iniciación al derecho comparado. — Barcelona : Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto de Derecho Comparado, 1954.
15. *Eörsi G.* On the Problem of the Division of Legal Systems // Inchieste di diritto comparato / ed. by M. Rotondi. — Vol. 2. — Padova, New York : CEDAM, Oceana, 1973.
16. *Esmein A.* Le droit comparé et l'enseignement du droit comparé // Procès-verbaux des séances et documents [Congrès international du droit comparé tenu à Paris du 31 juillet au 4 août 1900]. — Т. I. — Paris : Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, 1905.
17. *European Legal Cultures* / ed. by V. Gessner, A. Hoeland, Cs. Varga. — Aldershot, Brookfield USA, Singapore, Sydney : Dartmouth, 1996.
18. *Frankenberg G.* Critical Comparisons: Re-thinking Comparative Law // Harvard International Law Journal. — 1985. — Vol. 26. — № 2.
19. *Fulbeck W.* Parallele or Conference of the Civill Law, the Canon Law, and the Common Law of this Realme of England. — Parts I–II. — London : printed by [Adam Islip for] Thomas Wight, 1601–1602.
20. *Glasson E.-D.* Le mariage civil et le divorce dans les principaux pays de l'Europe, précédé d'un aperçu sur les origines du droit civil moderne: Études de législation comparée. — Paris : Pedone-Lauriel, 1879.
21. *Varga C.* Comparative Legal Cultures? Renewal by Transforming into a Genuine Discipline // Acta Juridica Hungarica. — 2007. — Vol. 48. — № 2.

¹ Див., наприклад, нашу працю: [62].

22. *Glenn H. P.* Legal Traditions of the World. Sustainable Diversity in Law. — Oxford : Oxford University Press, 2000.
23. *Goodhart A. L.* English Contributions to the Philosophy of Law. — New York : Oxford University Press, 1949.
24. *Gorla G.* Intérêts et problèmes de la comparaison entre le droit continental et la Common Law // *Revue internationale de Droit comparé*. — 1963. — Vol. 15. — № 1.
25. *Hempel C. G., Oppenheim P.* Der Typusbegriff im Licht der neuen Logik. — Leiden : Sijthoff, 1936.
26. *Huntington S. P.* The Clash of Civilizations // *Foreign Affairs*. — 1993. — Vol. 72. — № 3.
27. *Husa J.* Classification of Legal Families Today: Is It Time for a Memorial Hymn? // *Revue internationale de Droit comparé*. — 2004. — Vol. 56. — № 1.
28. *Husa J.* Legal Families in Comparative Law – are they of any Real Use? // *Rettfærd* [Copenhagen]. — 2001. — Vol. 24. — № 95.
29. *Knapp V.* Základy srovnávací právní vědy. — Praha : Aleko, 1991.
30. *Kulcsár K.* A jog nevelő szerepe a szocialista társadalomban. — Budapest : Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1961.
31. *Lane v. Cotton* // *Modern Reports*. – 1701. – No. 12.
32. *Lawson F. H.* A Common Lawyer Looks at the Civil Law. — Ann Arbor : University of Michigan Law School, 1953.
33. *Lévy-Bruhl H.* Sociologie du droit. — Paris : Presses Universitaires de France, 1961.
34. *Lévy-Ullmann H.* Observations générales sur les communications relatives au droit privé dans les pays étrangers // *Les transformations du droit dans les principaux pays depuis cinquante ans (1869–1919)* [Livre du cinquantenaire de la Société de législation comparée]. — T. I. — Paris : Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, 1922.
35. *Malmström A.* The System of Legal Systems: Notes on a Problem of Classification in Comparative Law // *Scandinavian Studies in Law*. — 1969. — Vol. XIII.
36. *Martínez Paz E.* Introducción al estudio del derecho civil comparado. — Córdoba : Imprenta de la Universidad, 1934.
37. *Mattei U.* Three Patterns of Law: Taxonomy and Change in the World's Legal Systems // *The American Journal of Comparative Law*. — 1997. — Vol. 45. — № 1.
38. *Northrop F. S. C.* The Complexity of Legal and Ethical Experience. *Studies in the Methods of Normative Subjects*. — Boston : Little, Brown & Co., 1959.
39. *Örücü E.* Mixed and Mixing Systems: A Conceptual Search // *Studies in Legal Systems. Mixed and Mixing* // ed. by E. Örücü, E. Attwooll, S. Coyle. — The Hague : Kluwer Law International, 1996.
40. *Peters A., Schwenke H.* Comparative Law Beyond Post-modernism // *International and Comparative Law Quarterly*. — 2000. — Vol. 49. — № 4.
41. *Rabel E.* Schriften aus dem Nachlaß: Vorträge – Unprinted Lectures // *Rabels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht*. — 1986. — Vol. 50. — № 1–2.
42. *Reitz J. C.* How to Do Comparative Law // *The American Journal of Comparative Law*. — 1998. — Vol. 46. — № 4.
43. *Rodière R.* Introduction au droit comparé. — Strasbourg : Faculté Internationale pour l'Enseignement du Droit Comparé, 1963.
44. *Saint German C.* Dialogus de fundamentis legum Anglie et de conscientia. — Londini : In ædibus R. Tottelli, 1528.
45. *Sausser-Hall G.* Fonction et méthode du droit comparé [Leçon inaugurale faite à l'Université de Neuchâtel le 23 octobre 1912]. — Genève : A. Kündig, 1913.
46. *Schlesinger R. B.* Comparative Law. Cases – Text – Materials. — 2nd ed. — London : Stevens, 1960.
47. *Schnitzer A. F.* De la diversité et de l'unification du droit. Aspects juridiques et sociologiques. — Bâle : Verlag für Recht und Gesellschaft, 1946.
48. *Schnitzer A. F.* Vergleichende Rechtslehre. — 2. erweit. & neubearb. Aufl. — B. I. – Basel : Verlag für Recht und Gesellschaft, 1961.
49. *Schnitzer A. F.* Vergleichende Rechtslehre. — Basel : Verlag für Recht und Gesellschaft, 1945.
50. *Scholler H.* Vorwort / Die Bedeutung der Lehre vom Rechtskreis und der Rechtskultur / hrsg. H. Scholler, S. Tellenbach. — Berlin : Duncker & Humblot, 2001.
51. *Spiethoff A.* Die Allgemeine Volkswirtschaftslehre als geschichtliche Theorie // *Festgabe für Werner Sombart zur siebenzigsten Wiederkehr seines Geburtstages 19. Jänner 1933* / hrsg. A. Spiethoff. — München : Duncker & Humblot, 1933.
52. *Spiethoff A.* Die Allgemeine Volkswirtschaftslehre als geschichtliche Theorie // *Schmollers Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reiche*. — 1932. — Vol. 56.
53. *St. Germain C.* Doctor and Student / ed. by T. F. T. Plucknett, J. L. Barton. — London : Selden Society, 1974.
54. *Szabó I.* Az összehasonlító jogtudomány // *Kritikai tanulmányok a modern polgári jogelméletéről* / ed. by I. Szabó. — Budapest : Akadémiai Kiadó, 1963.

55. *Szabó I.* Ellentmondások a különböző társadalmi rendszerek joga között // *Állam- és Jogtudomány.* — 1963. — Vol. VI. — № 2.
56. *Szabó I.* La science comparative du droit // *Annales Universitatis Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio juridica.* — 1964. — Т. 5.
57. *Szabó I.* Les contradictions entre le droit des différents systèmes sociaux // *Dialectica Revue internationale de philosophie de la Connaissance.* — Т. 14. — [Neuchâtel], 1964.
58. *Taxonomy* [Електронний ресурс] // Сайт «Вікіпедія» — Режим доступу : <http://en.wikipedia.org/wiki/Taxonomy>
59. *Twining W.* Globalization and Comparative Law // *Maastricht Journal of European and Comparative Law.* — 1999. — Vol. 6. — № 3.
60. *van Hoecke M., Warrington M.* Legal Cultures, Legal Paradigms and Legal Dogmatics: Towards a New Model for Comparative Law // *International and Comparative Law Quarterly.* — 1998. — Vol. 47. — № 3.
61. *Varga Cs.* A szocializmus marxizmusának jogelmélete // *Világosság.* — 2004. — Vol. XLV. — No. 4.
62. *Varga Cs.* Jogfilozófia az ezredfordulón Minták, kényszerek – múltban, jelenben. — Budapest : Szent István Társulat, 2004.
63. *Varga Cs.* Taxonomy of Law and Legal Mapping: Patterns and Limits of the Classification of Legal Systems // *Acta Juridica Hungarica.* — 2010. — Vol. 51. — № 4.
64. *Varga Cs.* The Paradigms of Legal Thinking. — Budapest : Akadémiai Kiadó, 1999.
65. *Varga Cs.* Theatrum Legale Mundi. On Legal Systems Classified // *The Romanian Journal of Comparative Law.* — 2010. — Vol. 1. — № 1.
66. *Wigmore J. H.* A Panorama of the World's Legal Systems. — Vol. I–III. — [Chicago] Saint Paul : West Publishing Co., 1928.
67. *Fulbecke William* [Електронний ресурс] // Сайт «Вікіпедія». — Режим доступу : http://en.wikipedia.org/wiki/William_Fulbecke
68. *Wölfflin H.* Kunstgeschichtliche Grundbegriffe. Das Problem der Stilenentwicklung in der neueren Kunst. — München : Hugo Bruckmann Verlag, 1915.
69. *Wölfflin H.* Principles of Art History. The Problem of the Development of Style in Later Art / trans. E. D. Hottinger. — New York : Dover Publications, 1950.
70. *Zajtay I.* Reflections on the Problem of Grouping the Families of Law / *Zajtay I. Beiträge zur Rechtsvergleichung Ausgewählte Schriften* / hrsg. K. F. Kreuzer. — Tübingen : Mohr, 1976.
71. *Zweigert K.* Zur Lehre von den Rechtskreisen // *XXth Century Comparative and Conflicts Law. Legal Essays in Honor of Hessel E. Yntema* / ed. by K. H. Nadelmann, A. T. von Mehren, J. N. Hazard. — Leyden : Sythoff, 1961.
72. *Zweigert K., Kötz H.* Einführung in die Rechtsvergleichung auf dem Gebiete des Privatrechts. — Band I: Grundlagen. — Tübingen : Mohr, 1971.
73. *Zweigert K., Kötz H.* Introduction to Comparative Law / trans. Tony Weir. — Vol. 1. — Oxford : Clarendon Press, 1987.
74. *Varga Cs.* Theatrum Legale Mundi: On Legal Systems Classified // *Європейське право та порівняльне правознавство* : зб. статей / за ред. Ю. С. Шемшученка, І. С. Гриценка, О. В. Кресіна ; упоряд. О. В. Кресін, О. Д. Рожко. — К. ; Шамборі : Логос, 2010.

Варга Ч. Theatrum Legale Mundi. Про класифікацію правових систем

Анотація. Ранні спроби XVII ст. передували картографуванню права, характерному для XX ст. Протягом попереднього десятиліття усвідомлення недостатності опертя на дихотомію розрізнення між (західним) «Ми» і усіма відмінними (східними) «Іншими» призвела до виникнення нових, динамічних і сутнісних критеріїв типології. Теоретично у праві неможливо скласти реальну таксономію з формулюванням справжніх класів-понять. У кращому випадку через концепції порядку можна досягти характеристики. За відсутності мета-системи культури, які формуються назалежно одна від одної, не здатні надати спільну основу для розподілу правових режимів у цілях класифікації. Або ж, результатом групування може бути практичний поділ на великі/малі сукупності, адже залежно від кута зору, під яким ми розглядаємо явища, ми вважаємо їх схожими або різними, виходячи з нашої культури.

Ключові слова: таксономія, правові сім'ї, романо-германське право, англо-американське право, західне право, радянське право, характеристика, порівняльне юридичне мислення.

Варга Ч. Theatrum Legale Mundi. О классификации правовых систем

Анотація. Ранние попытки XVII ст. предшествовали картографированию права, характерному для XX ст. В течение предыдущего десятилетия осознание недостаточности опоры на дихотомію различения между (западным) «Мы» и всеми отличными (восточными) «Другими» привела к возникновению новых, динамичных и сущностных

критеріїв типології. Теоретически в праві неможливо скласти реальну таксономію з формулюванням настоящих класов-понятій. Влучшему випадку через концепції порядку можна досягти характеристики. При відсутності мета-системи культури, які формуються незалежно одні від одних, не спроможні скласти загальну основу для розподілу правових режимів в цілях класифікації. Або ж, результатом групування може бути практичне розділення на більші/менші сукупності, оскільки залежить від кута зору, під яким ми розглядаємо явища, ми вважаємо їх схожими або різними, при цьому виходячи з нашої культури.

Ключевые слова: таксономія, правові сім'ї, романо-германське право, англо-американське право, західне право, радянське право, характеристика, порівняльне юридичне мислення.

Varga Cs. *Theatrum Legale Mundi. On Legal Systems Classified*

Summary. Early attempts from the 17th century anticipate the 20th-century patterns of legal mapping. In the last decade, the insufficiency of resorting to the dichotomy contrasting our (Western) «Us» to any differing (Eastern) «Others» has resulted in new, dynamic and substantive criteria in typologising. Theoretically, there is no way in law to accomplish a real taxonomy with the formulation of genuine class-concepts. Only characterisation through concepts of order can be achieved at the most. For in want of any meta-system, cultures forming independently from one another cannot provide a common basis of division for classification of legal regimes. Or, what our grouping may aim at is practically division to major/minor sets/subsets alongside the manner by which we approach arrangements we think to be either similar or different on the basis of our culture.

Key words: taxonomy, family resemblances, legal families, civil/common law, Western/Soviet law, characterisation/definition, comparative judicial mind.

Книжкова полиця

Methods of Comparative Law / ed. by P. G. Monateri. — Cheltenham ; Northampton, MA : Edward Elgar, 2012. — 325 p. — («Research Handbooks in Comparative Law» Series).

ISBN 978-1-84980-252-9

Книгу присвячено теоретичним і практичним питанням порівняльного права. Інноваційний інтерпретаційний підхід поєднується з пошуковістю і вдумливою, якісною критикою. Книга представляє глибоке сприйняття класичних теорій та пропонує нові напрями переорієнтації досліджень правових трансплантатів та транснаціональних кодифікацій.

«Методи порівняльного права» є прикладом нового осмислення таких проблем: взаємозв'язок простору і права; ідеї, які структурують правові нарративи, ідентичності та судові інтерпретації; стратегічні підходи до прийняття рішень у правовій сфері; потенціал підходу «порівняльне право та економіка». Разом автори переглядають наукове розуміння порівняльних методологій у сфері права з метою запропонувати як критичний погляд на традиційну компаративістську літературу, так і оригінальний огляд найсучасніших і перспективних тенденцій.

